

GEURE HIZKUNTZARI EUSKALDUNOK DERITZAGUN IZENAZ

Bilbon, 1977-XI-24

Alfonso Irigoyen

I

Plazara atera berria da aurtentsu —ikus *Deia*, 14-X-1977— lehenago Arana Goiri-k sortu zuen hauzi zaharra, gure hizkuntzari euskaldunok ematen diogun izena, *euskara* alegia, -z- ala -s- erabilirik, nola izkribatu behar den. Uste genduen arazo hau, inolako dudarik gelditzen ez zelako, agortua zegoela. Baina ez dirudi zeharo hala denik. Edozein modutan ere erabakia alderdi batera erortzearen arrazoiak ez du eta izan ere ez luke izan behar zer ikusirik bakoitzak gure arteko talde politiko bati edo besteri borondatea emateaz, ezta Arana Goiri-ren beraren joerari erarik zuzenenean eta tradiziozkoenean emateaz ere. Mundu guztia erraz kontura daitekeenez arrazoi zientifikoek bakarrik balio dute hemen eta Andoni Urrestarazu bera ere bide horretarik abiatu da, eta izan ere ez dira lehenago -z- letra erabiltzearen alde eman ziren arrazoiak berberak, iturria han badute ere, gure lagunak eman dizkigunak. Beraz, garbi dago hauzia maila horretakoa bakarrik dela eta eremu horretan egin behar dela argi.

II

Arana Goiri-k, erdaraz erabiltzen den *vasco* hitza eta *euskera* formari azkenengo -era elementua kendurik hipotetikoki finkatu izan zen sustraia jatorri bereko zirela uste izan zuen eta hortik aterarikako *eusko hitza hontzat hartu zuen. Baina urte batzuk geroago, *eguzki* hitzarekin zer ikusia zuela erantsi zion lehengoari ordurarteko historiagileen artean korritzen zuten eritzi mitikoen iturrietarik edanik, Aizkibel-ek bezala,

eta, horrexegatik bakarragatik, -z- letraz izkribatzen hasi zen, lehen berak, euskal autoreen artean betidanik normalki korritu izan zuen bezalaxe eta euskaldunek esaten zuten bezalaxe, s- erabili bazuen ere, *Euzkadi* baino lehenago Euskal Herria adierazteko *Euskeria* erabili izan zuen modu berean. Izan ere, joan den mendea aurrera zihoala, *éuscaro*, -a adjetiboa erdaraz zabal zebilen, *euskara* euskal hitza horretarako moldaturik, zenbait denbora lehenago erdal kontestuan Ifar Euskal Herrikoak bakarrik seinalatzen zituela eremu osokoak seinalatzera iragan zen *vasco* formaren ordez (1).

Gogora ekar ditzagun, Arana Goiri oraindik oso gazte zela, egiten ziren *Fiestas Euskaras* ospetsuak. Zertxobait lehenagotik honakoa da, noski, frantsesez hiztegiara iragan den *euscarien*, -ienne hitza ere. Chaho-k badarabil.

“Comenzaré haciendo notar —dio— la analogía que hay entre *euzko* y *eguzki* (sol), puesto que este *eguzki* se contrae, muy castizamente, en *euzki* en casi todas las comarcas del país euzkeldun. Y pregunto: ¿*eguzko-a*, sincopado en *euzko-a*, no pudo ser el nombre que, significando *el del sol*, se diera a sí mismo el vasko, por provenir del oriente, como todas las razas de Europa, que tuvieran natural empeño en consignarlo, o por la veneración que tributara al sol como a obra la más benéfica del Creador?” (2). “Fundado en este origen de *euzko*, he comenzado a pronunciar y escribir este vocablo y sus derivados con *z*; y además, porque esta forma fónica es la que se conserva en *Bizkaya*, *Orozko*, *Amezkoa* y *Gipuzkoa*, nombres geográficos indígenas los más antiguos en que se encuentra: lo cual concurre a confirmar la etimología que acabo de atribuirle” (3).

Jakina, Arana Goiri-k uste zuen, aurrez zituen intuizio eta eritziak azkartzeko *ad probandum* izkribatzen ari baitzen,

(1) Astarloa apologista bide horretarik abiatu zen. Ordurako *vascones* forma zaharra bazterturik baitzegoen, *vasco* hedatu zuen. Humboldt-ek dioenez “sería, según esto, más consecuente también en alemán llamar al pueblo *Eusken*, y no *Vasken*; sólo que la diferencia es pequeña, *Vasken* más sonoro, en sí menos extraño e introducido entre alemanes desde Schläzer”, *Primitivos Pobladores de España y Lengua Vasca*, versión de Francisco Echebarria, Madrid 1959, n. 60.

(2) Arana eta Goiri'ttar Sabin, “Euzko”, *Euzkadi* I (1901), *Obras completas*, Buenos Aires 1965, 1789 orr.

(3) *Op. cit.*, 1795 orr.

Bizkai hitza *be-euzko-di = *beizkadi 'euzkos de abajo' zela jatorriz. Gipuzkoarrak —*ibuzkos—, ordea, *euzkoen eta *bizkoen —*euzkos de abajo— herrian hedatu omen ziren Bidasoa iraganik eta beren aurrekoekin nahasirik bizi izanarren alderdi batean nagusitu egin omen ziren eta *Ibuzkoa izena, egungo *Gipuzkoa*, iraunerazi omen zuten. Edozein modutan ere *ibuzko delakoaren azkenengo zatian, -*uzko* alegia, *euzko zekusan eta baita *Amezkoa* formaren -*ezko* zatian, *Orozko*-ren -*ozko* txatalean, eta abarrenean ere.

Euskaldunok, ordea, Gipuzkoako eta Aezkoako eremuetan jaio eta bizi direnak *giputz* eta *a(h)etz* / *aietz* jende izenez baliaturik ezagutzen ditugu, oñatiarrentzat, esaterako, giputzak mendiaren beste aldekoak badira ere. Izan ere oñatiarren hizkera Bizkaiko euskalkiko hizkerei lotuagoa dago beste alderdikoetara baino, inguruetan gertatzen den bezala. Nafarroakoak *nafar* formaz deitzen ditugu. Hori hala dela Azkue-k jende izenoi eta baita *ametz* arbola izenarri ere zenbait toponimok duen -*oa* bukaera —erdarara itzulirik 'territorio' bezalatsu omen da— itsatsirik *Gipuzkoa*, *Aezkoa* eta *Amezkoa* sortu zirela adierazi zuen, zeren -*oa* delakoa -*tz*- hotsa aurrean izanik -*zkoa* izatera iritsi omen baitzen, ikus "Aezkera...", *Euskera* (1927), 182 orr. Bide zuzentsuan zebilen agian, baina behar bada formulazioa zehatzago geldituko litzateke -*goa* sufijo ezaguna dela hartu dutena esango balitz. cfr. Axular *etsaigoa*, baina *onherizkoa*, -*z*- hotsaren ondoan oklusibo gogorra behar baitu. Azkenean dagoen -*a* berea du sufixoak. Horrela *Amezkoa* toponimoa *ametz* multzoaren adierazle izan zitekeen haseran, *Amezqueta* herri izenean bezala, Erdi Haroan dokumentatzen den *Amescoa* forma, -*s*- duela, zuzena ez baldin bada (4).

Hau hala izanik *euzko ezin konpara dezakegu *Gipuzkoa* toponimoarekin, ezta *euzkera suposatua *gipuzkera* hitz modernoarekin ere, Andoni Urrestarazu-k egiten duen bezala, hain zuzen ere Arana Goiri-ren teorien ondorioz sortu baitzen azkenengoa *Gipuzko forma alegiazkotik eta ez *giputz* hitz arruntetik, zeren bestela *giputzera edo *gipuztera esan beharko baikenduke *elhe* izenarekin zer ikusia omen zuen

(4) Arbola izenez osaturik, ordea, ez da orainarte beste toponimorik seinlatu sufijo hori duenik. Cfr. Juan Carrasco Pérez, *La población de Navarra en el siglo XIV*, Pamplona 1973, 364-603 orr.

-era elementua baldin balitz gehigarri bezala duena, Arana Goiri-k uste zuenez.

Edozein modutan ere *giputz* formatik *gipuzkera* sortzea zeharo normala da euskaraz, suffixoa *-kera* ere izan baitaiteke Arana Goirik berak susmatu zuenez, gero txartzat hartu bazuen ere. Jakina, *-ara* aldaeraren ondoan *-kara* ere izan daiteke. Gogora ekar dezagun Duvoisin-ek *siriaraz* eta *juduaraz mintzatu* erabili zituela joan den mendean Bibliaren itzulpenean (5) Arana Goiri plazara agertu baino lehen. Azkue-k *giputzera* darabil *Ardi Galdua* elaberriaren hitzaurrean.

Arana Goiri-k, ordea, ez zuen **euzko* hitzetik **Euzkoa* sortu *Gipuzkoa* formaren erara, **Bizkadi* alegiazkoa oinharritzat harturik **Euzkadi* baino, agian bera, ni bezala, bizkaitarra zelako eta gorago ikusi dugunez lehenagokotzat hartzen zituelako beste **euzkoekin* batera. Hala ta guztiz ere ez zion bokal arteko *-d-* kendu, **Euzkai* utzirik, *Bizkai* hitz arruntaren simetria gordetzeko eta ondorioz *-a* erantsirik: **Euzkaia*, baina **Euzkaitik*, **Euzkaira* eta abar, kasu lokatiboetan, izan zedin.

III

Arana Goiri-k baino lehenago Aizkibel-ek izkribatu zuen eguzkiarekiko hipotesiaz:

“Es imposible con los pocos conocimientos que hay hasta ahora, fijar la historia y el origen de la lengua Bascongada. Se sabe que existía en la guerra de Cantabria; se supone, por los vestigios que ha dejado esta lengua en Asia y Europa, que es oriental; que su cuna debió ser en el Asia, como lo indica claramente la significación de esta palabra bascongada, que quiere decir principio u origen, que la palabra Europa es igualmente bascongada compuesta de *Euri*, lluvia; *opa*, deseo; esto es, deseo de lluvia. Se conjetura que los bascongados (*Euskaldunak* u orientales), acosados del sequío vinieron a Europa buscando el agua, como a clima más templado y más húmedo, pero todo esto no pasa de suposición, puesto que la historia de los tiempos antiguos es fabulosa la mayor parte

y no nos dice nada que tenga relación con la Nación Bascongada o Euskalduna”.

“La palabra *Euskera* edo *Euskara* se compone de *Eusk* o *Euski* (Sol) y de la terminación *era* (modo o manera), es decir, a manera del Sol o del Oriente y *Euskalduna* se compone de *Eusker* o *Euskel* y de la preposición *duna*, que es participio presente de tercera persona del singular *du*, como si dijera *duana*, el que tiene o posee la *Euskera*. En contraposición de esta palabra, hay otra que es *Erdelduna*, compuesta de *Erderduna*, meridional; porque *Erdera*, compuesta de *Erd-i-ra*, significa a modo del medio, esto es, medio día; por consiguiente se llamará meridional. En obsequio de la verdad, es necesario decir que *erdera* puede tener su etimología de *Erd-u-ra*; porque se ignora la vocal que se elide, y en este caso decir a modo de los llegados o advenedizos. Lo cierto es que la antipatía y desconfianza de *Euskaldunak* contra *Erdaldunak* es muy antigua y, desgraciadamente, se confirma en la presente guerra civil que nos devora”.

“He dicho que la nación Bascongada en su idioma se llama *Euskalduna* y no *Eskualduna*, como llama Chaho, y generalmente los Bascos franceses. En el día se va generalizando esta palabra en sustitución de Cántabros y Bascos. La Bizcaya, que es una de las Provincias con el nombre o título de Señorío, es palabra compuesta de *Biz* o *Pitz* (espuma) y de *caya* (puerto); por consiguiente quiere decir puerto espumoso. Efectivamente, la costa de Cantabria es la más batida por el Norte y sus puertos son generalmente poco seguros” (6).

(6) Justo Gárate, “Apuntes acerca de José-Francisco Aizkibel”, *Eusko Jakintza* (1947), 535-537 orr. Aipaturikako artikulua honetan atara zen argitara lehen aldiz Aizkibel-ek berak 1838-garren urtean izkribaturikako *Notas y adiciones hechas por un Bascongado amante de su país y de su lengua* eta bertatik hartuak dira goiko hitzok. Dixelako oharrok eta gehigarriok Humboldt-ek Adelung jaunaren *Mithridates* artikulua eginikako ei gaineratzeko dira. Halabaina, J. Garate-k berak agirian ipini duenez, Aizkibel-ena argitara gabe gelditu bazen ere, Prichard-ek harenganik harturik eta iturria aipaturik moldezko letren bidez eman zuen ezagutzera, cfr. “Nuevos datos acerca de Aizkibel”, *Euskera* VII (1962), 96-97 orr., *La hipótesis solar* delakoa arakatzen du 94-95 orr. eta hain zuzen ere, argitara gabe dagoen Aizkibel-en *Bibliografía* delakotik harturik zati batzuk ematen ditu honetan eta batek honela dio: “Página 114. Convencido enteramente de los inmensos perjuicios que ha traído a nuestro país la disolución de la Bizkadia o confederación general que es su significado, todo mi afán es atraer a la unidad por medio del idioma Bascongado esta

J. Augustin Chaho ere mintzatu izan zen nolabait eguzkia-ekin zer ikusia zuen zerbaiten gainean (7), Justo Garate-k aipatu izan duenez.

Nación", 80 orr.; ikus baita ere "Aportación a la historia de la euskarologia. Carta de citra-tumba a don Bonifacio Echegaray", *Euskera* XIX (1974), *Evolución de la hipótesis solar de Aizkibel*, 108-109 orr.

Bibliografía delakoaren esku izkribuaren berri jakiteko cfr. Jesús Elo-segui. "Algo sobre José Francisco Aizkibel (1798-1865)", *Homenaje a D. Julio de Urquijo e Ybarra*, San Sebastián 1949, I, 181-196.

Bizkadia 'confederación general' izatearen kontra atera zitzaion Arana Goiri, hau da: "*Bizkaya* se compone de *bizka* (confederación) y *dia* (multitud)", cfr. "Euzko", *op. cit.*, 1810 orr. Bere hiztegian *bizkaitarra* 'el confederado' bezala ere itzultzen du eta *bizka* eta *dia* hitz arrunt bezala ematen ditu, cfr. *Diccionario basco-español*, Tolosa 1883.

J. I. Iztueta-k ere bere *Guipuzcoaco provinciaren condaira edo historia*, Donostian 1847, delakoan *Asia*, kontinentearen izena, eta beste zenbait toponimo euskarazkotzat ditu, euskaldunak Armenia-tik etorriak omen zirelako, cfr. 3, 11 orr. J. B. Erro aipatzen du. Jatorriaren eritzi hori zabal ibili izan zen aspaldidanik bibliatikako mito bezala.

(7) *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des basques (1830-1835)*, 2me édition, Bayonne 1865, 85-89 orr. Lehen edizioa 1836-garren urtean agertu zen. Chaho 1858-garrenean hil zen:

"Je fus bientôt habillé. Le vieux Labourdin s'était levé d'auprès de sa femme, et se disposait à m'accompagner. Au lieu du bâton ferré de néflier, arme inséparable du Basque, durant sa jeunesse, le Labourdin prit un long bâton de frêne blanc, sceptre pacifique que les vieillards euskariens portaient à la main, dans les fêtes et les jeux publics, comme un symbole de leur autorité patriarcale. Il mit des sabots qui rehaussaient sa taille inclinée par l'âge, et se couvrit de la dalmatique noire —*Kapusailla, Eskapila*—, dont le capuchon pointu et les ailes tombantes semblent avoir servi de modèle à l'habillement pittoresque de quelques ordres religieux. —J'ai dit ailleurs que la crosse et la mitre des Evêques chrétiens, pasteurs du peuple, imitent la grande houlette et la coiffure solaire des voyans ibériens, et que le costume primitif de ces aborigènes s'est conservé, en grande partie, dans les riches ornemens des prêtres catholiques".

"Le vieux Basque aborda Changarin, en le tutoyant familièrement; et, malgré les trente ans du chef contrebandier, ses réponses faites d'un ton modeste et respectueux, témoignaient une déférence marquée: tant l'empire des moeurs nationales élève, parmi les Basques, l'état de labourer au-dessus de tous les autres, et rend l'âge vénérable! Le chemin que nous suivions nous conduisait au pied de la Rhune, entre les villages français de Sare et d'Azkaïn. Le Labourdin ralentit son pas, comme pour inviter Changarin à prendre les devants. Notre dernier entretien roula sur l'insurrection navarraise. Le lecteur me pardonnera d'en citer les principaux traits, en faveur de quelques aperçus historiques".

Hemen badugu gaia euskal apologisten artean, bereziki hamaseigarren mendetsutik aurrera, korritu izan duten mitoen historiari eransteako. Eta ez da uste izan behar mito linguistikoak gure hizkuntzaren mesedetan sortu ez direnik, ezertarako sortu baldin baziren hain zuzen ere horretarakoxe sortu baitziren, edonon gertatu izan den bezala. Inola ere dudatan ezin ezar daitekeena da apologisten gure herriagana amodioa eta batez ere Euskal Herriarentzat denbora txarretan bizi izan zen Arana Goiri-rena, ezta gutxiagorik ere. Mitoek, beste jakituriarik indartu ez arte, beren funtzioa izan dute eta oraingo erara orain ere badute herriak osatzen duen elkartean, haren gogoen adierazle bihurturik. Eta edozein modutan ere gogook ez dira mitoak eta funtsean egiazko behar izanetan hartzen dute oinharri. Azken finean euskaldunok danboretan zehar ondorengo euskaldunetan iraun nahi izatea, nahi izatean berean justifikatzen da eta ez du beste

---

—“Vous savez, comme moi, seigneur Labourdin, que les Basques tirent leur origine du patriarche ibérien Aïtor, et que tout paysan de race cantabre, tout soldat illustré, tout homme libre est réputé noble parmi nous, et enfant d’Aïtor, *Aïtoren seme?*”

—“Il est vrai, répondit le vieillard”.

—“Je vous dirai maintenant que ce nom d’Aïtor —Ce personnage allégorique paraît être le même que l’*Abram* ou *Abraham* (père élevé, père de la multitude) des anciens Israélites et des Arabes— est allégorique: il signifie père universel, sublime, et fut imaginé par nos ancêtres pour rappeler la noblesse originelle et la haute antiquité de la race euskarienne”.

—“Nos ancêtres, dit le vieillard, furent voyans et lettrés: ils eurent une multitude de devins et de prophètes, et l’*Agneau* brilla sur eux, durant l’âge primitif; leurs enfans marchent dans la nuit obscure, ils sont pêcheurs!...”

“Cette réflexion du vieux Labourdin fut suivie d’un instant de silence.”

—“Vous n’ignorez point, seigneur Labourdin, que les Ibères, nos aïeux, ont repeuplé l’Espagne, la Gaule et l’Italie, après le grand déluge —Voir les *Recherches de M. G. DE HUMBOLDT sur les anciens Ibères*—; et que les patriarches, en formant leur république solaire, improvisèrent, avec l’inspiration de Dieu, notre langue *Eskuara*, dont chaque son est harmonie, chaque mot vérité; —qu’enfin les Basques, distingués de tous les peuples de l’Occident, par la connaissance de ce Verbe divin, s’appellent entre eux Euskariens, *Eskualdun*; en même temps qu’ils donnent le nom de *erdara* verbe imparfait, demi-langage, aux dialectes mixtes, aux jargons ténébreux des peuples étrangers, sans en excepter les langues espagnole et française?”

demostrazioren beharrik. Mitoak labur gelditzen diren neurrian beste oinharri batzuk ipini behar dira buruan. Nik ni izan nahi dut eta guk gu lehen bezala osorik orain eta gero. Biziaren legea besterik ez da eta gurasoen kromosomak haur barria abiatzen denean posibilitate zabalez gurutzatzen diren bezala, bestelako joerak ere irauteko bidean paratzen dira haro egokian itsasten baldin badira, kolonialismoaren bidez bestek mutazioak sortu nahi balitu ere.

IV

*Euskara / euskera /... / eta abar, gure hizkuntzaren izenari dagokion formaren aldaerei begira berriz ere hasirik zenbait ohar azal daitezke. Gogoan hartzen baldin badugu latinez *uasconice* eta *romanice* berez adberbioak zirela, *uasconicus* eta *romanicus* adjetiboen parekoak hain zuzen, geroago lehenengo hitz bietarik sortu diren *vascuence* eta *romance* substantibo bezala erabili izan badira ere, zilegi dugu pentsatzea *euskara* forma ere, seinالاتu izan denez, antzinatean adberbio baliokoa izan zela, gure hizkuntzan berean *-ara / -kara* suffixoa gure egunotararte adberbio sortzaile moduan erabili izan baita.*

Hor ditugu *gogara* < *gogo* + *ara*: *Presuna haserretuen artean bere gogara da Deabrua*, Axular, 189; *halakara* *hala* + *kara* 'halako moduz', bai J. Lizarraga Elkanokoak bere *Urteco igande guztietaraco platicac edo itzaldiac*, San Sebastián 1846, liburuan dakarrenez eta bai Silvain Pouvreau-k bere XVII-garren mendeko hiztegi esku izkribuzkoan utzi zigunez; *nahikara* < *nahi* + *kara* 'gustura', Azkue-ren hiztegi nagusian Haranederrenganikako frasea dator: *Nahikara garenean eztugu izan behar bildurrik gabe*; eta azkena aipatzeko hor ditugu Oihenarten *gogoonkara* < *gogo on* + *hara* *gogo honez*' eta *azkarrara* < *azkar* + *ara* indarrez' XVII-garren mendean: *emac eure xahala gegooncara (sic)*, *gora ahal desaianari askarrara (sic)* 'baille ton veau de bonne grace, à celui qui pût te l'enleuer par force', n.º 578.

Seguru asko halako arrazoiean oinharritzen da egun *euskaraz mintzatu* eta horrelakoak erabiltzea, *euskara* hitza sus-

tantibo bezala korritzera makurtu den neurrian, erdaraz *vascuence* eta *romance* formekin gertatu den bezala.

Esteban Garibai-k zioskunez: "A esta lengua, aunque los extranjeros llaman comunmente Bascuence, que quiere dezir en la mesma lengua palabra o habla de Bascos, tierra de Francia, que con Guipuzcoa y Nauarra confina, pero los mesmos naturales, assi Españoles como Franceses, la nombran *Enusquera*, y assi incongruamente la llaman Bascuence, siendo su ordinario y primer nombre el de *Enusquera*, y a la éstrangera, especialmente Castellana, llaman *Erdeera*" (8).

Uste dut *enusquera* delakoa Garibai-k bakarrik dakarrela. Ez dut behintzat beste inon aurkitu. Horren aurrean hau da burura lehenengo datorren galdera: zaharra ote da bokal arteko *-n-*? Hala balitz oraindik *h* hotsa arrunt erabiltzen den lekuetan **ehuskara* edo antzekoak aurkitzea espero daiteke nolabait neurriren batean. Hala ere Bizkaiko euskalkian *diño* esaten den bitartean —Loiu eta inguruetan *dino*— beste euskalki guztietan *dio* agertzen da beti, *-h-* bokal artekorik gabe, azentuaren ondoan agertu beharrik ez baitu aspirazioa oraindik egiten den lekuetan. *Heuscara* dakarte, ordea, Etxepare-k eta Leizarraga protestanteak XVI-garren mendean, baina geroago beti korritu ez duenez gero ez dakigu besterik gabe haserako *h-* hori etimologikotzat hartu behar den ala ez, kasu batzuetan ez baita hartzen, cfr. *harma*. Halabaina, Mitxelena-k zaharra izatearen eritzia finkatu zuen (9). Beste alde batetik *enusquera* forman erdarazko *en* preposizioa itsatsirik dagoela uste izatea ez da zeharo desarrazoizkoa argibide berririk ematen ez den bitartean, Garibai-k bigarren aldiz argi eta garbi badio ere: "siendo su ordinario y primer nombre el de *Enusquera*". Baina gero ez da agiri, ordea, **Enerdeera*, "llaman *Erdeera*" baino. Beherago mintzatuko naiz gai honi natxekala. Ezaguna da, ordea, erdaraz hizkun-

(8) *Los qvarenta libros del Compendio Historial de las Chronicas y Unversal Historia de todos los Reynos de España. Compvuestos por Estevan de Garibay y Çamalloa, de nacion Cantabro, vezino de la villa de Mondragon, de la Prouincia de Guipuzcoa, diuidido en quatro tomos. Dirigidos al dotor Monserrate Ramon, y del Consejo de su Majestad, en el Principado de Cathaluña, Barcelona 1628, Lib. IIII, 77 orr. Lehen edizioa Amberes-en egin zen 1571-garren urtean.*

(9) Ikus *Fonética Histórica vasca*, San Sebastián 1961, 215 orr.

tza izenekin kontesto batzuetan *en* preposizioa erabiltzen dela, euskaraz -z azkenaldean erantsirik erabiltzen den bezala.

Eta honela Arana Goiri-k ere planteatu zuen problemara iristen gara: zein da zaharragoa *-era* ala *-ara*? Eta ondorioz *-kera* ala *-kara*? Eta zein da zaharragoa *euskara* ala *eskuara*, edo eta *euskera* ala *eskuera*?

Arana Goiri-ren ustez *-era* da zaharragoa, *elhe* hitza ipintzen baitu jatorritzat, baina ezin har daiteke haintzat argumentu hori, *-lh-* bokal artekoa ez baita euskaraz inon inoiz *-r-* bihurtzen, asimilazioa posible den kontesto fonetikoan Bizkai aldeko hizkeretan izan ezik.

Euskara / eskuara edo eta *euskera / eskuera* formei dagoen arazoan *euskara* eta *euskera* zaharragozat hartu izan dira orainarte eta horren aldeko arrazoia hau izan daiteke: Nafarroa Garaiean *eskara* ere dokumentatzen da *euskara* formaren ondoan —ikus Azkue-ren hiztegi nagusia—. Nafarroa Garaiean, Beherean eta Erronkarin *uskara* eta Zuberoan *üska(r)a*. Nafarroa Beherean eta Lapurdin *eskuara*, baina ez, ordea, autore zaharrek, hain zuzen ere gorago XVI-garren mendekoetan ikusi dugunez. Axularrek *euskara* dakar, *h-gabe* ematen badu ere. Bizkaiko euskalkian *euskera* besterik erabiltzen ez bada ere Lekeition eta Zigoitian *eskuera* agertzen da. Nik neuk ere Arabako Bilerlen hala aditu nion bertako euskaldun bati. Lekeition egun ez da entzuten, baina Azkue-ren lekukotasuna balio handikoa da bertako semea izanik. Argi dago *eskara* forman *eus-* > *es-* bihurtu dela eta *uskara* aldaeran > *-u*. *Eskuara* delakoan, ordea, *-u-* bokalak, irauñ ahal izateko, beste nonbait aurkitu du lekua.

Euskara / euskera aldaeren arteko hauzia, ordea, honela erabaki daiteke. *Euskara* gisako formak aldamenen beti *euskaldun* eta *Euskal Herria* gisakoak bakarrik dituzte: *euskara* + *dun* > *euskaldun* —aurreko elementuak azken bokala galtzen du eta *-r-* > *-l-* bihurtzen da normala denez, jatorriz *-l-* ez bada ere—. Baina Bizkaian, Gipuzkoan eta baita Nafarroa Garaiko leku askotan ere *euskera* formak korritzen duen bitartean *euskaldun* eta *Euskalerra* agertzen dira aldamenen eta Lekeition bertan ere *eskualdun* eta *Eskualerra* bildu zituen Azkue-k. Mogelen *Peru Abarka* liburu irakurgarrian ere horrela dator: *eguizu bada verba eusqueraz*, baina hala ere *euscaldunac bagara*, 47 orr., 1881-garren urteko edizioa.

Gipuzkoako autoreen artean *euskara* formak ere korritu du, ikus *Eusqueraren berri onac*, Iruñean 1761, Aita Agustin Kardaberaz-ena: tituluari *euskera* forma badakar ere testoa nahasirik erabiltzen ditu *euskera* eta *euskara*, baina beti *euskaldun* eta *erdara*, ordea; honela *eusqueraz*, *erdaraz ta latinez* agertzen da *euscaraz* forma ez darabilenean, 19 orr.

Honek argi adierazten du forma zaharra Euskal Herri osoan *euskara* zela eta *-kera* bukaera duena moda berriagokoa, haserako *h-* delako kontuan sartu gabe.

V

Nola esplikatuko litzateke hau? Honela agian:

-*Era* sufixoa eta bere bikote *-kera* zentzu bat baino gehiagotan erabiltzen dira kontesto desberdinetan Bizkaia, Gipuzkoa eta baita Nafarroa Garaiko zenbait lekutan ere. Erabilera bat adieraziko dut bereziki, eta dituen aldaerak:

Luze hitzetik *luzera* sortzen da eta *zabal* oinharri harturik *zabalera* eta abar. Hala dokumentatzen ditu Azkue-k bere hiztegi nagusian Bizkairako, baina geroago *Gipuzkera osotua* delakoan, Bilbao 1934, 24 orr., gaineratzen du Azpeiti, Berastegi, Lizartza eta Orexan *luzero* eta *zabalero* erabiltzea dituztela. Oraintsuago Mitxelena-ren ohar bat dakar Aita Luis Villasante-k bere *Palabras vascas compuestas y derivadas*, Oñate 1974, liburuan honela dioena: "Existe también, al menos en Rentería, *luzero*, *zabalero*, etc.", 71 orr., nota 1. Eta nik neure lekukotasuna ere ematen dut: umetan Arratia-ko euskaraz *luzari*, *zabalar*, *sakonari*, *altuari* eta abar ikasi nituen —izeko bati galdetu diot bada ez bada ere eta forma horiek berberak eman dizkit—. Eta Oihenarten hiztegi esku izkribuzkoan *luzakari* agertzen da XVII-garren menderako. Begien bistan dago *-ari*, *-ero* eta *-era* jatorri berekoak direla: *-ari* latinetik zuzenean dator eta *-ero* / *-era* sufixo beraren geroagoko erdal eboluziotik, bat maskulinoaren moztetik eta bestea femeninoarenetik.

Badira urte batzuk Arantzazun eginikako Euskal Akademiaren batzarre batean komunikazio bat aurkeztatu nuela —1972-garren uztaila zen— eta han adierazi nuen *Azenari* / *Azeari* / *Azari* eta *Armentari* Erdi Haroan zabal zebiltzan

pertsona izenak latinetikakoak zirela inolako dudarik gabe eta baita *-iz / -z* sufijo patronimikoen jatorria latinezko hirugarren deklinazioan zegoela ere eta preziski *-o, -onis* eredutzat harturik analogiaz sorturikakoan, eta, gainera, euskaldunek eraginikako sustratoaren seinalea zutela. Latinez *asinus* 'asto moeta bat' formatik *asinarius* sortu zen 'astooz arduratzen zena, astazaina' eta *armentum* 'abere nagusien taldea' eratik *armentarius* 'abereoz arduratzen zena, zaintzen zituen'. Baina geroago pertsona izen bihurtu ziren. Latinezko *-s* eskaldunen artean *-z* frikatibo bezala agertzea normala zen izan ere —azken posizioan afrikatua egiten zen— eta horrela *Azenari* geroago *Azeari / Azari* bihurtua, hedatu zen. Baina Aragoiko Obarran, Nafarroako muga inguruan, *Asnero presbitero* eta gisa horretakoak agertzen dira, erdal eboluzioz sortuak (10). Gero pertsona izena euskaldunen artean pizti ezaguna adierazteko erabili zen eta horrela *azari / azeri* animala izen bezala ezagutzen dugu. Bizkaiko lekuren batzuetan, ordea, *luki* esaten diote eta hau latinezko *Luci(us)* antroponimo ezagunetik dator, frantsesezko *renard* beste pertsona izen batetik datorren bezala, edo Andaluzian eta Nafarroan erdaraz nonbait *garcía* deitzen dioten bezala, lehenengo lekuan emeari, baina bestean ez. *Armentari* formaren ondoan ere badugu aldaera bezala *Armentero* pertsona izen erdal eboluziozkoa (1086, *Valpuesta*, dok. LXXIII) (11). Egun ezaguna den *Armendariz* deitura patronimikotik dator, *-n-* kontsonantearen ondoan oklusibo gogorra ozendu dela.

Mitxelena-k gorago aipatu den lanean oharra egin zion Aita Villasante-ri honela zioena: "Hay que tener en cuenta que latín *-arius* parece haber tenido amplia difusión fuera de la Romanía. En nuestro caso es duro pensar que *barazkari, gosari, askari* tengan como formante común un sufijo de ori-

(10) Angel J. Martín Duque, *Colección diplomática de Obarra (Siglos XI-XIII)*, Zaragoza 1965, 1020 urtea, dok. 83. Hainbat dira: *cum uiro meo Asnero* (1010 urt., dok. 16). *Asnerus uisor fuit* (1004 urt., dok. 5), *Asnarius tenente Lorui* (1010-1012 urt., 19), eta abar.

(11) L. Barrau-Dihigo, "Chartes de l'église de Valpuesta du IXe au XIe siècle", *Revue Hispanique* VII (1900), 273-389 orr. Bada beste edizio bat, *Cartulario de Valpuesta*, Valencia 1970 (Colección creada y dirigida por Antonio Ubieta Arteta), M.ª Desamparados Pérez eta Soler-ek egina. L. Barrau-Dihigo-ren traskrizio berbera da faksimilez eta artaziz baliaturik eta dokumentuen fetxak eta ordena aldaturik eta oharrak zuzendurik.

gen latino", 61 orr., nota 3. Horrek esan nahi duena da ez dakigula baino ez dakigula, umilki aitorturik. Jakin behar gendukeena da latina baino lehenagoko hizkuntza indoeuropeoren batek, gure aurrekoak bizi izan ziren eremu inguruan bereziki, sufijo bera izan duen. Baina egun gure esku artean dugun informazioaren bidez ezin jakin dezakegu horretaz ezer, ez baitugu inolako probarik, ezta aztarrenik txikiena ere. Botorritako brontzeak ere ez du ezer argitzen horretaz. Baina arteragokoa balitz sufjoxa gure hizkuntzan latinaren ahaide zen beste batetik lehenago sartu zela baino ez genduke esango. Gauzaren funtsa fetxa kontuan besterik ez legoke, zeren sufjoxaren haserako *-k-* delakoa beste bide batetik datorrela eta sarri analogiaz agertzen dela pentsatzea desarragoia ez dela uste baitut. Edozein modutan ere oso gogor egiten da *luzari* eta *luzakari* formek dituzten sufjoxak eta baita *luzera* / *luzero* hitzetakoak ere aldaera hutsak ez direla pentsatzea. Baditugu, gainera, beste aldaera bi ere: *-kario* / *-tario*, cfr. *bozkario*, Naf. gar. eta beher., Lap. / *boztario*, Naf. beher., Zub., Erronk., formak latinezko *-ariu(m)* delakoaren *-i-* ondoko bokala ere gorde dutenak. Horien parekoa Bizkaian *pozkarri* hitzean agertzen da zentzu berdintsua duela eta Erronkarin *bozkari* da. Gipuzkoan konposizioko lehen elementu bezala *pozkal-* ere badugu *pozkalondo* forman.

Badira, gainera, euskaraz beste elementu batzuk ere kontsonante oklusibo gogorra analogiaz haseran itsatsirik dutenak (12). Esaterako *talde* forma *artalde* hitzetik erakarrria da, cfr. *ardi* + *alde* > *art-alde* > *artalde*, baina *urdalde* < *urda-alde* < *urde* + *alde*, eta *tarte* sustantiboa *bitarte* hitzetik, cfr. *bid(a)* / *big(a)* + *arte* > *bit-arte* > *bitarte*. Beste alde batetik baditugu *sukalde* forma eta honen ondoan *sutalde*, Bizk. Mikol, eta *sutondo*, egun *su* eran erabiltzen den hitza lehen elementu bezala agertzen dela hiruretan. Jakina, *alde* / *alte* / *aldai* / *alden-(du)* aldaeren jatorria latinezko **altana* baita, badakigu haseran *t-* kontsonante oklusiborik ez zuela eta gero itsatsi zaiola. Dudarik gabe berdintsu gertatzen da *ondo* formarekin, < latin berandukoz *fondo*, Uriarte-k Bibliaren itzulpenean *kondo* erabili baitzuen, *Soph.* II, 9, konposiziotik kanpora, eta konposizioan baditugu Bizkai Gipuzkoetan *kandela-*

(12) Mitxelena-k honetaz duen eritzia bere *Fonética Histórica Vasca* lehen aipatuan ikus daiteke, 244 orr. eta hurrengoak.

kondo, ogikondo —esan nahi bereko hitz zaharragoa *otondo*— eta *Garaitondo* toponimoa Zorrontzan. Agian (*h*)*ondar* hitzak zerikusia du *ondo* formarekin eta haseran *k-* itsatsirik ere korritzen du Gipuzkoan: *kondar*. Azkue-k kontsonante epenetikoak zirela zion. Agian ez da terminologiarik egokiena, zeren konposizioko forma batzuen analogiazkoak beti ezin izanez gainera haserako kontsonante oklusiboa jatorriz berea ere izan baitezake inoiz sufixoak edo hitzak.

Zer gertatzen da, ordea, *-ara* / *-kara* bikoteekin? Latinezko *-aria(m)* femeninotik baletor, *-era* / *-kera* erromantzekotik datorren bezala, badirudi **-aria* / **-karia* izan beharko lukeela euskaraz, beste zentzu bateko *-eria* / *-keria* erromantzetikakoa den bezalatsu, cfr. euskaraz *zatarreria* eta *zatarkeria*, sufixoak azkenengo *-a* berea duela, eta erdaraz *tonterria*, *porqueria* eta abar. Latinezko *-aria* hurrengo hurratsak eginik iragan da erromantzerara ordea: *-aria* > *-aira* > *-eira* > *-era*. Gurea ez ote dator *-aira* formatik?

Kontuan hartzen baldin badugu bizkaitarrek *orregaiti* esaten dugula beste batzuk (*h*)*orregatik* esaten duten bitartean eta *-gai-* > *-ga-* bihurtu dela hurrengo kontsonantearen aurrean, eta *mintzaira* / *mintzaire* formak *-mintza* + *aira* > *mintzaira* (13) eta gero *mintzaire*, *-a* eta *-e* bukaera duten hitzetan eginikako nahasmendutik sortua— Lapurdi, Zuberoa eta inguruetan '(edozein) hizkuntza' adierazteko espezializaturik zabal dabiltzala, ni ez naiz ezetzik esatera ausartzen (14). Bestela begien aurrean dudana ez dudala ikusi nahi pentsatzeko arriskuan ipini beharko nuke ene burua eta nik neuk ez dut halako zama jasaiteko kemenik, gure nortasuna jatorrizko garbitasun idiliko batez orniturik ikusi nahi luketenen aurrerako erosoago eta txaloak jasotzeko bide errazago gerta badaiteke ere. Bat edo batek, ordea, erratzeko arriskua ere badudala esan dezake. Arrisku hori beti dugu izan ere eta ez nik bakarrik. Gauza da nork bere neurritz argi egiten ahalegin

(13) Axularrek *mintzaia* erabili zuen beste sufixo beranduagoko bat daramala, *bidaiia* hitzak bezala.

(14) Xabier Kintana-k bere "Euskaldunon ethni izenaren etymologiak" lanean, *FLV VII* (1975), 191 orr. eta hurrengoak, nazio izenen formazioa tratatzen duenean zenbait ondoriotara iristen da, beren artean hurrengora: Europan Erdi Haroaren lehen partean sortuak direla etnien izenik gehienak.

osoz ihardutea, soluzioa nolabait *a priori*, gero *ad probandum* saiatzeko, finkatu gabe. Metodologiak gutxienez eskatzen duena besterik ez da.

Baditugu exenplo gehiago, Azkue-ren hiztegian ikus dezakegunez: *joanaira* (L-ain), 'corriente', *erreka orrek joanaira ederra du*; eta *joaira* (AN-b), 'corriente del agua'. Lhande-ren hiztegiak badakar *joanara* ere (15): "L. (H.) allure. *Joanara ona derama, laster helduko da*, il mène bon train, il va bonne allure, il arrivera tôt. 2.º cours plus ou moins rapide d'une eau. *Zoin den lasterra ibai hunen joanara*, combien est rapide le cours de cette rivière".

Ikus baita *eskuaire* ere (BN, S), 'destreza, habilidad de manos', *eskuaire handiko gizona*, Xarriton-i entzun nioenez. Beste alderdi batetik Duvoisin-ek *eskuaira* dakar, Azkue-ren itzulpenez 'regla': *zurginak eskuaira hedatzen du* 'artifex lignarius extendit normam', Vulgata-ren arauera, *Pr. Isaiæ*, XLIV, 13. Baina *eskuara* (B-m, Gc), *eskuare* (B, G), *eskubare* (G-and), *eskubera* (B-g), 'rastrillo', eta baita ere *eskuara* (BN, Lc, R, Sc), 'derecho, facultad' eta *eskuera* (Bc, G), 'jurisdicción, alcance de la mano'.

Diodana ala baldin balitz *heuskara* formaren aurrekoa gure artean ez zen finkatuko latin berandukoa egiten zen garaierarte. Horrek ez du esan nahi, halabaina, lehenago antzeko formazioz eraturikako hitzen bat edo beste sistema zaharragoz mintzatzen zirenen artean korritzea posible bezala hartu behar ez dugunik. Baina horretaz ez dakigu ezer.

VI

Eta nondik dator *euskara* hitzaren (*h*)*eus-* lehen elementua? Kontuan hartzen baldin badugu *enus-* forma zaharragoa izan daitekeela Garibai-ren lekukotasuna hontzat hartuz gero uste dut **enau(t)si* partizipio batek argituko lituzkeela zeharo ondorio guztiak. Honela:

1. Bizkaiko *dinost*, eta abar —zenbait lekutan *diñau*, Zeberion esaterako—, sustrai berekottzat hartu ahal izango genituzke haserako **denau* > *diñau* / *diñost* / *dinost* bihur-

turik, *enor euskalki batzuetan *iñor* / *inor* bihurtzen den bezala nasalaren eraginez. Beste euskalkietan *diost* izatea normala da, zeren *-n-* bokal artekoaren ordeztasunaz aspirazioa gorde izan den lekuetan *-h-* espero bazitekeen ere azentuaren ondokoa izanik ez baita agertzen. Oihenartengan forma bererako exenplo berezi bat dugu, ordea: *Hark zer er' ahal bailihotsa / ba daidiel' uste duzua?*, ikus *Atsotitzak eta neurtitzak*, Donostia 1971, 182 orr., Larresoro-ren, edizioa.

2. Partizipio horren faktitiboa *erauntsi* / *erautsi* / *erausi* da, agian honela sortua: **eranau(t)si* > **eranu(t)si* > *erauntsi* / *erautsi* / *erausi* / *eratsi* / *erasi*. Pareko fenomeno bezala har dezakegu *benedikatu* formatik, * *bedenikatu* tarteko baten bidez, *bedeinkatu* eta *bedeikatu* partizipio ezagunen sortzea. Lehenengoa, *erauntsi*, Azkue-k bere hiztegiaren Añibarroganik dokumentatzen du Bizkairako 'charlar' bezala, eta beste euskalki batzuetarako beste zentzu batzuetan. Bigarrena, *erautsi*, Mondragoen eta Otxandion Bizkaiko euskalkirako eta Amikuzen Nafarroa Beherekorako 'insistir, hablar, ocuparse' zentzuan: *baderautsagu* 'nos ocupamos', *dirautsat* 'se lo digo, yo le hablo'. Azkena *Peru Abarka*-n ere agiri da: *ostera bere dirautsut; ¿zer dala uste dozu Barberuba?*, *op. cit.*, 45 orr. Hirugarrena, *erausi*, Gipuzkoan 'charlataneria, murmuración' eta Andoainen 'charlar' zentzuan eta baita egunotan argitara agertu den Aita Esteban Adoangoaren hiztegi joan den mendekoan ere, dudarik gabe Nafarroan bildua (16). Azkue-k, Baztanerako 'hablar' bezala emanaz gainera, zenbait autore gipuzkoarren testoak azaltzen ditu: *gaiztoac darauste* 'los malos dicen', J. B. Aguirre, *Confesioco eta comunioco sacramentuen gañean eracusaldiac*, Tolosa 1900, 194 orr., *etzuen niorc aditcen guc gueniona edo guerausana* 'nadie entendia lo que deciamos', Mendiburu, *Jesusen amorenequeei dagozten cembait otoitz-gai*, Pamplona 1760, I, 17 orr., *balerausate* 'si hablaran', Mendiburu, *op. cit.*, I, 69 orr. Ez darabiltzate, ordea, datiboari begira *Peru Abarka*-n datoren *dirautsut* aipaturikakoa bezala, agian datibotasunaren fosilizazioz. Berdin gertatzen zen Aezkoan *erasi* aldaera erabiltzean, ikus R. M.ª Azkue, "Aezkera...", *Euskera* VIII (1927), 291 orr.: "erasi, hablar. ¿Zer darasan? ¿qué hablas,

(16) Juan San Martín, "Vocabulario euskaro adicional del Padre Esteban de Adoain", *FLV* IX (1977), 271 orr. hurrengoak.

mujer?, ¿*Zer erasiak deiltzazie*, qué conversaciones traéis?’, eta baita Oihenart eta Axularrengan ere. Oihenart n.º 620: *Haurrac athean duêna erasi, sucaldean suên ikasi* ‘Ce que l’Enfant a raconté hors la porte, il l’auoit apris au foyer’; Axular, 430: *Gurdi cargatuac badarasa*. Azkue-k hiztegian dio: *erasi* (AN, BNc, Lc, Sc, d’Urt. 398), ‘hablar, charlar’, (AN, b), ‘cuchichear’, (L), ‘murmurar’; *eratsi* (L), *eratxi* (G), ‘hablar, charlar’. Lardizabal-ek, ordea, konkordantzia duela darabil hurrengo testean: *baña ceramazquiten bidéac, opa zuten lecuraco laburrenac ez bide ciralaco, lengo erausi ta gaizquiesateac berriztu cituzten. ¿Certaco Egipto-tic eremuan iltcera ecarri quinduzun? Moises-i cerasaten*, ikus *Testamentu zarreco eta berrico condaira*, Tolosa 1887, bigarren edizioa, 112 orr. Fr. Mateo Zabala-ren lehenengo ipuinean forma bi datoz: *¡Ay, ce polita! darauntso amari / nescachi orrec urturic*, lehenengo honi *erauntsi* partizipioa dagokiola, eta *amac orduan ondo esanezca / dirautsa bete betean*, beste alderdi batetik, biak datiboari begira, bigarren ipuinean *dirautsa* formarako ikus daitekeenez, *RIEV* I (1907), 94, 95 orr.

3. *Refranes y Sentencias*-en biltzen den *eusi*, cfr. *ecin eusi dayan orac ynciria* ‘el perro que no puede ladrar azer gruñir’, n.º 380, eta *chacur andiac eusi andia* ‘el gran perro gran ladrido’, n.º 397, eta Azkue-ren hiztegiak parean dakarren *ehüsi* (L-bard) aldaera hutsak bezala hartzea berezkoa da —bigarrena Lhande-ren hiztegian, Paris 1926, Azkueganik hartua dator eta *ehusi* formara zuzendua, agian Bardoze Zuberoa alderdikoa ez delako—. Hala ere ez dirudi Azkue gaizki informatua zegoenik, zeren J. Allières-ek argitara emanikako *Petit Atlas Linguistique basque français “Sacace”* delakoan (17), lehen mapan, Bardoze *u* eta *ü* bereizten dituzten artean baitator Iparraldetik elkartzen den Zuberoko segida bezala —opposition *u / ü* certaine—, eta modu berean bigarren mapan *un* esaten dute beste alderdietako *on* eta *hon* formen ordez —Zuberoa gehienez *hun* eta baita Nafarroa Behereko hainbat lekutan ere—. Honek esan nahi du *ehüsi* forman bokala -*ü*- bihurtu zenerako -*u*- finkatua zegoela jadanik, *üska(r)a* hitzean bezala. Dena dela era horiek gorago

(17) I eta II, *Via Domitia* VII eta VIII, (1960), 205-221 orr. eta 15 mapa, (1961), 82-126 eta I-XII eta 16-83 mapak (Annales publiées par la Faculté des Lettres et Sciences humaines de Toulouse).

aipaturikako partizipioan, *enausi delakoan, zuzen zuzenean dukete jatorria. Hitzari esan nahi zaharra suntsitu zitzaion neurrian bigarren mailako esan nahiean zokoetan irauteko modua izan zuen agian. Jakina, *-h-* bokal artekoa *-n-* zahar batetik datorrela uste izatea ez da asmakeria. Hala ere *-h-* hori bere lekuan gorde baldin bada, hitzak azentua agian azken aurreko silaban duelako izan da, Zuberoko euskalkian gertatu ohi den bezala. Baina Azkue-k ez diosku non duen. Badugu, ordea, Lapurdin *heusi* ere (L-*ezp*), 'celo de la marrana', azentua haseran duelako *h-* aurrera iragan dela agian. *Erau(n)si* / *erau(n)tsi* faktitiboak ere bigarren mailako esan nahi berberetan irau du zenbait zokotan. Jarrai dezagun Azkue-ren hiztegia begiratzen batzuk eta besteak biltzeko eta nolabait elkarren artean zer ikusirik izan dezaketenak parean daudela ikusmiratzeko. *Erausi*, *erhausi*, *herausi* (BN, G) 'mugir, ladrar' eta (BN, S) 'ladrido'; *eausi* (BN-ald), 'ladrido'; *jañnsi* (R), 'ladrido'; *jañnsika*; *jañnsiz* (R), 'ladrando'; *ihausi* (BN-aih), 'ladrido', *ihausika*, 'ladrando'; *ihausi* (BN-ald-ist), 'marrana en celo'; *iañsi* (R-bid), *iausi* (BN-s), ikus *ihausi* zentzu bietan; hala ere *adausi* (S, Oih), 'ladrido', Oihenart n.º 538: *Adaussi deguidala, bana aussic enesala* 'Ou'il abbaye contre moy, mais qu'il ne me morde pas', behar bada Bizkaiko *adari* 'carnero' < *anari > *ahari*, eta abar, bezala (18), halabainaz Zuberorako kasu paralelorik seinalatu ez denez gero bakan gelditzen da; *ihaus* (L-ain), 'celo de la marrana'; *iñausi* (BN-s), *iñausi* (R), 'celo de la marrana y jabalina', baina *iñausi* (B-g-l-m-mond), *iñusi* (B-a-l-tx), 'podar'; *iñausi* (AN-goiz), 'recoger fruta, agitando árboles'; *erautsi* (AN-b, BN-ald, G-and, L) 'varear'; *iñustu* (B-a-mu-tx), 'podar', hala ere (B-m), 'hozar', eta *iñuska* (B-m), 'hozando los cerdos', (B-m-ond-tx, G-iz-zumay), 'huraño, esquivo, espantadizo', (B-m), 'fatuo'; *iñaus* (AN-b), 'celo de la marrana'; *iñauska* (AN-b), 'estar en celo (la marrana)', baina (B-m-o-otx), 'árbol bravio, no podado'; *iñausga* (B-Ast.), 'árbol no podado' —berezi egin behar dira *-ka* / *-ga*, ezezkoa adierazten duten bikoteak, eta *-ka*, ekintza etengabea adierazten duen sufixoa—; *usika* (B-tx), 'hozando, hociqueando, se dice de los puercos y jabalies', (B-a-o-tx), 'mordiendo', 'mordedura'; *usiki* (G), 'morder', 'mordedura'; *usigi* (B-adima-beg-o-tx), (Moguel: *etzaitu usiguico*, ikus *Per. Abarka*,

(18) Ikus L. Michelena, *Fonética histórica vasca*, San Sebastián 1961, 303 orr.

Durango 1881, 92 orr.), 'morder', (B, *ms*-Otx), 'remordimiento', batak *-ki* eta besteak *-gi* bikotea erantsirik dituztela eta agian besteatarik forma desberdineko gertaturik esan nahia ere berezi zutela; *auxi* (B, R), 'ladrido', (AN, Añ.), 'quejido'; *uxi* (G-ori), 'refunfuño'; *uxia* —agian bukaerako *-a* hitzak ez du berea eta artikulua ote da?— (B-a-m-o-otx-ub), 'deseo, pretensión', (B-i), 'la excusa, *uxian*, con excusa de'; *ausika* (B-mu-tx...), 'ladrando'; *ausiki* (BN, G, L-ain), 'morder', (BN, Sal.), 'mordedura, remordimiento'; *autsiki* (AN, L), *autsikitu* (AN, Araq.), 'morder, picar'; *utsiki* (G), *utsiki egin* (G), 'morder'; *esugi* (B, arc), var. de *usegi*, *usigi*, 'morder', RS n.º 372: *leusindu buztanaz ta esugui hahoaz* 'alagar con la cola y morder con la boca', bokalen arteko metatesisa gertatu dela, *usegi* (B-m-oñ-tx) delakoan bezalatsu; beste alderdi batetik *eauntsi* (BN-ozt), 'ocuparse', gorago bigarren numeroan ikusi dugun *erauntsi* bezala; *erauntsi* (BN-s, Sal., G, Izt., L, R, S), 'chubasco, gran aguacero', (B, Añ.), 'charlar', (BN, Sal., L, S), 'ocuparse' (AN, Liz.), 'tempestad, borrasca', Leizarraga, S. Ioan, XIX, 3, 'golpear': *eta cihor vkaldiz ceraunsaten*, Cor. I, IX-26: *hala bataillatzen naiz, ez aireari baneraunsa beçala*, (BN), 'sonar', Oihenart, n.º 433: *Seinuac deraunsano, sinsarrotsa ioralterano (adiesac, ensun daiteela ioralterano eta ez vrrunago)* 'tandis que la cloche sonne, la sonnette ne s'entend point plus loin que de l'estendué du collier qui la soustient', Axular, 46: *naguia ere negu hotzean, atheac atheari darauntsanean, ohean higitcen da, bertce aldera itcultcen da, burua goitituric iartcen da; aldaera bezala eraunsi* (AN-b), 'borrasca', *eraunsi zuperna* (AN-b), 'lluvia torrencial', Leizarraga, S. Matt., VII, 25, 'soplar': *eta erori içan da vria, eta ethorri içan dirade vr sobernác, eta eraunsi vkan duté haicéc* —beste bikotean datozen Leizarraga eta Oihenarten exenploak honen forma dute—; *erauntsia* (Duv.), 'la murmuración, charla', gero *erauntsiaka* baitator ez da ulertzen zergatik duen *-a* azkenean (*Nombreak*, XVI, 41); *erauntzi* (AN-b-elk, G), 'lluvia torrencial', (L), 'charla', (BN-ald), 'golpear, castigar', (BN-baig), 'insolentarse', *anitz erauntzi dako* 'se le ha insolentado mucho', azkenengo forma hau agian ortografia nahasiz; *erauntsi* (AN-b), 'llover'.

Ez dirudi *eutsi* (AN-est-lar, Bc, Gc), 'asir, agarrar', hemen sartu behar denik, formaren aldetik itxura bera izanarren. Baina ikus dezagun. Bere flesioak, *deutsat* eta abar, bestea-

ren flesioetarik bereizten dira, *diotsat / dinotsat* eta abar, ez horrenbeste, ordea, gorago bigarren numeroan aipaturikako *baderauntsagu* faktitibo tipokoetarik. Aipatu beharrekoa ere da *ausso* dokumentatzen dela *RS 1596* delakoan, n.º 422, iragangaitz bezala eta datiboari begira konjugaturik eta horregatik beste kontesto batean erabilirik: *ausso Chordon arz orri ta nic yñes dayda* 'ten Hordoño a esse Osso, y yo hare huyda'. Baita Azkue-k hiztegian Axular eta Oihenart aipaturik biltzen duen *ailliotso* ere: *Jaincoac ailliotso liren asco*, Ax. 419, datibotasuna fosilizaturik, bestela *Jainkoari ailliotso* izan behar bailuke. Honek gorago izkribatu den Oihenarten bertsoa dakar gogora: *Hark zer er' ahal bailihotsa*. Bai Lafon-ek eta bai Larresoro-k *bailihotsa* delakoa 'esan' zentzuan itzultzen dute. 'Ce qu'il pourrait dire' ematen du Lafon-ek, *BRS-VAP XI* (1955), 22, 23 orr. Baina ez ote da goragokoa bezalakoa? Horrela askozaz ere zentzu argiagoa du bertso osoak. Gainera *ahal bailihotsa* multzoa bakan egiten zaigu bigarren elementuak 'esan' partizipioaren zentzua izanez gero. Beste alderdi batetik, Aulesti inguruetakoa *biárri(e)n dâutzo (bearrean dautso)* fosilizatua 'lanean ari da', *erau(n)tsi* formaren zentzu berean erabiltzen da. Kontuan hartu behar da, gainera, behegaro *erdara* hitzaz ari izanik aipatzen den *éuskerasko frákaak* delakoa.

Nahiago izan dut itxurari eta esan nahiaren aldetik duten nolabaiteko loturari begiraturik denak elkarren ondoan ipintzea, posible baldin bada ere behin baino sarriago jatorri desberdinetako formen gurutzatzeak gertatzea. Horrela, gorago aipatu den *erautsi* 'varear', hainbat lekutan erabiltzen dena, *jautsi* (AN, L), 'bajar', delakoaren faktitiboa izan daiteke, *eratsi* (B), *eratxi* (G), 'bajar, derribar', *eratxi* (G), 'ordeñar', direlakoak bezalatsu, baina formaz bestea ere bai eta esan nahiez *iñausi* (AN-goiz), 'recoger fruta, agitando árboles', delakoaren ondoan dago eta beste forma baten aurrean aurkiturik ere parean ipini dut. Nolanahi dela esan nahi bereko formetan *-ts- / -s-* alternantzia dugu, *ikusi* esanik ere *erakutsi* erabiltzen dugun bezalatsu. Baina bereizgarri izatea ere gerta daiteke euskal sistema fonetikoan. Beste alderdi batetik begiraturik, ordea, posibilitatearen barruan sartzen da jatorri bereko forma desberdinak egun zentzu desberdinez erabiltzea ere. Xarriton Euskal Akademiakoak esan zidan *erauntsia* 'euri uharra ari delarik' edo eta artikulua gabe *e(r)auuntsi* 'ari

izan', eta *erausia* 'zakurrak egiten duena' berezi egiten dituztella eta azken honetarako *ihausia* ere esaten dela. Edozein modutan ere argigarria dela uste dut hitzak eta hauek dituzten zentzuak elkarren parean ipintzea eta hala egin dut orain mila eta gehiago urteko dokumentazioaren hutsunez eta faltaz.

4. Azkue-k bere *Gipuzkera osotua*-n, *op. cit.*, 147 orr. dio: "Inotsi, manar, más bien fluir. Solo en Laudio, Morga y Mundaka he oído la locución *euriari dinotso*, sigue lloviendo, lit., le fluye la lluvia. También dicen *badinotso* y algunos su contracción *binotso*, ya le fluye".

Formaren aldetik ez du 'esan' zentzuz erabiltzen diren fleisioetarik alderik eta *erauntsi* erak ere, dudarik gabe faktitiboa formaz, zentzu bat baino gehiago ditu: bat, gorago ikusi dugun bezala, 'hitz egin, mintzatu', eta *erautsi* erak bezala 'ari izan'; beste alderdi batetik 'euri uharra', 'jo, zigortu', 'azaldu'. Antzeko zentzu desberdin batzuk aurkitzen ditugu Azkue-k Bizkaian dokumentaturikakootan ere.

5. *Euskara* hitzak dirudenez lehenago azentua lehenengo silaban zuen. Oraindik Bizkaian leku askotan hala duela ahoskatzen da, azentu aldatuz ere behin baino gehiagotan entzunarren (19). Aipaturikako azentua zahar bezala postulatzen baldin badugu, *-n-* kontsonante nasalaren ordeaz aspirazioa gordetzen den eremuan agertu behar lukeen *-h-* bokal artekoa ez agertzea argitzen da eta horrela nolabaiteko bazilazior haserako lekura iragan zela pentsa dezakegu, XVI-garren mendeko autoreetan —testo zaharrenetarikakoetan alegia— agertzen denez, geroago gutxi erabili izan bada ere. Garibai-k dakarren *enuskera* itxura zaharreko forma dela pentsatu beharko genduke, *dinotsat* eta direlakoetan gertatzen den bezalatsu. Jakina, **enau(t)si + kara > heuskara* bihurturik 'hitz egiteko modua' besterik ez litzateke izango jatorriz, *mintzaira / mintzaire* den bezala bezalaxe.

VII

Humboldt izan zen *euskara* hitzaren jatorriaz mintzatzen zela *eusi* partizipioa lehen aldiz proposatu zuena. Frantzisko

(19) Hala seinalatu zuen Xabier Kintana-k ere aipaturikako lanean, *FLV* 20 (1975), 202 orr., n. 50.

Etxebarria-k honela ematen ditu erdarara itzulirik haren hitzak (20): "*Eusi* es un verbo y quiere decir ladrar. Lástima que esta palabra sólo se halle en Larramendi y en él únicamente en los "Suplementos" (21) con la explicación monosilábica *Eusi, ladrar; eusia, ladrido*. La idea especial del ladrido animal (que por lo demás en español, como en otros idiomas, también se aplica a gran grito, clamor y contienda) no debe aquí conducir a error. El sentido primitivo de esta voz es, con máxima probabilidad, solamente ruido, sonido, grito. Sólo en esto, no en su cualidad privativa, antrópica, se tiene ya primariamente el concepto de lenguaje". "En *Eus-*, pues, latía la idea de hablar, del lenguaje y esto en toda su generalidad lo aplicó el pueblo naturalmente a su propio idioma, pues no conocía otro. *Eus-c-ara* quiere decir, pues: a la manera del lenguaje, es decir, del indígena como lenguaje *κατ' ἐξοχὴν*. El pueblo se designaba a sí mismo con la misma naturalidad como quienes hablaban el lenguaje, es decir, el especial, que a ellos pertenecía y así como las palabras *eusi* y *otsa*, ruido, estruendo, son afines, así lo son los nombres *Eus-c-aldunac* y *Os-ca*. Astarloa, a quien nadie discutirá el conocimiento de la analogía de su idioma, viene aquí, al explicar, como arriba se ha dicho, *Osc*a por *otsa*, en apoyo de mi derivación y sólo se equivoca en la aplicación de los conceptos".

Alderdi batera utzirik zuzen ala oker dagoen *Osc*a delakoaren etimologiaz dioena, ez dirudi *euskara* formaren jatorritik urrunegi zebilenik, Justo Garate-ri itxusia eta gustu txarrekoa iruditzen bazaio ere (22).

Hala ere kapitulu berean kontradizio bat aurki daiteke: "La radical de la palabra —dio— es *Eusc* o *Esc*. El nombre indígena del pueblo en el idioma actual es así el de los *Euskos* o *Eskos*, y no existe ningún fundamento para no tenerlo por usual también en la antigüedad. Si ahora éste se ha converti-

(20) W. Von Humboldt, *Primitivos Pobladores de España y Lengua Vasca*, versión de Francisco Etxebarria, prólogo de Arnald Steiger, Madrid 1959, 69, 70, 71 orr. Alemanez 1821-garrenean argitaratu zen.

(21) L. Mitxelena-k argitu zuenez Larramendi-k *Refranes y Sentencias* delakotik bildu zuen, cfr. *Euskera* VI (1961), 7-22 orr.

(22) "Aportación a la Historia de la Euskarología. Carta de citratumba a don Bonifacio Echegaray", *Euskera* XIX (1974), 112 orr.: "sin llegar yo por mi parte al extremo de mal gusto de Humboldt que conexas las voces *euskera* y *eusi* que, según Larramendi, designa ladrido".

do en los escritores extranjeros en el de los *Váscones*, o si el último, viniendo de *basoa*, sólo correspondía a una sola tribu, difícilmente podría hoy ya resolverse. En las sílabas *Eusc* y *Esc* no se puede pensar en una derivación de *basoa*".

Hemen dugu Arana Goiri-ren iturrik zaharrena. Berak "Euzko" titulua daraman lanean aitortzen duenez, cfr. aipaturikako lan osoak, 1785 orr., n. 2, Humboldt izan zen *euzko* eta *vasko* bat zirela adierazi zuena, harena ezagutu gabe bera hainbat denbora lehenago eritzi berera heldu bazen ere, Unamuno bezalatsu, *Revista de Vizcaya* delakoan 1886-garren urtean bateratsu argitara zituzten lanetan. "Euzko" tituludunean, lan honen haseran ikusi dugunez, eguzkiaren argiz argiturik -z- grafiari eman zion indar.

Arana Goiri-k lehenengo eman dugun Humboldt-en etimologia hontzat hartzen ez badu ere, bigarrenengo eman duguna baino, van Eys-en hiztegiaren bidez honela ematen du: "*eusi-k-ara* (conforme al habla, lenguaje excelente), de *eusi* (ladrar, charlar), *k* fonética y *ara* (según, conforme)", cfr. aipaturikako lan osoak, 1785 orr., n. 2. X. Kintana-k ere aipatu dugun lanean ez du hontzat hartzen eta Justo Garate-k ere ez, ikusi dugunez (23).

VIII

Erdara hitza ilunago agertzen zaigula uste dut. Gorago ikusi dugun bezala Chaho-k, n. (7), *demi-langage* deitzen dio eta etimologia horrek batzuen artean gure egunotararte iraun du. Aizkibel-ek ere aipatu zuen eta ondoan *erd-u-ra* (sic) 'a

---

Artikuluak Bonifazio Etxegarai-k argitaraturikako beste bati dagokio: "Los supuestos precedentes de los vocablos "Euzkadi" y "Euskaria", *RIEV XXV* (1934), 128-130 orr. Justo Garate hari zuzenean mintzatu zitzaion, tituluaren dioenez, erantzunik ezin espero zuela. Hala ere D. Etxenagusia atera zen haren alde arrazoiak emanik, cfr. "Apostilla a la carta de citra-tumba del Dr. Justo Gárate a D. Bonifacio de Echegaray", *Euskera XX* (1975), 259-261 orr.

(23) Ez dugu aipatu gabe utzi nahi 1906 eta 1907-garren urteetan *euzkera* ala *euskera* gaiak sortu zen eztabaida, alderdi batetik Arriandiaga-k eta beste batetik Kanpion-ek parte hartu zutela, *Euzkadi*, *RIEV* (1907) eta *La Gaceta del Norte* aldizkarietan.

modo de los llegados o advenedizos' ere seinalatzen du, gorago irakur daitekeenez. Arana Goiri-k ez ditu hontzat hartzen ez bata ta ez bestea, nondikakorik aipatzen ezduela, eta zigurtasunik gabe hobetzat proposatzen du *erri*, 'latinez *gens*', oin-harriari ipintzea, *op. cit.*, 1786, 1787 orr., lehenago Humboldt-ek proposatu zuenaren antzera, *op. cit.*, 72, 73 orr., azkenengoak bigarren elementuaz beste zerbait bazion ere, gorago irakurri ahal izan denez.

Garibai-ren testoa ikusi dugunez *erdeera* agertzen da, *erda-era batetik bokalen asimilazioz datorkeena. *Erda*-lehenengo elementuaren azkenengo *-a-* berdin ager daiteke *-a*, *-e* edo *-o* baten ordez eta hitza zaharra baldin bada —XIII-garren menderako dokumentatzen da *erdara* forman—, probabilitate gutxiagoz, *-u* baten ordez, baina posible da, X. Kintana-k seinalatzen duenez, *op. cit.*, *FLV* 20 (1975), 204, 205 orr. Hark, gainera, Aizkibel-ek gorago aipaturikako *erdu*-delakoaren bideari ekiten dio. Erronkarin agertzen den *-erde* bukaera ere aipatzen du, cfr. *nazierde* 'zatoz' eta *nazierdei* 'zatozte', Azkue-k bildu zuenez. *Erdu*, Bizkaian 'zatoz' esateko erabiltzen duguna —pluralez *erduzie* 'zatozte'—, *erdu*tu formatik datorkeela dio, eta autore klasikoek darabilten *erdu*tu hori latinetikako *reductu(m)* delakotik. Latinetikako etimologia, *erdu*tu formari dagokiona alegia, hontzat har badaiteke ere, hurrengo galdea gelditzen da erantzuteko: *erdara* 'etorritakoen moduz', 'etorrien hizkuntzaz', '(en) *forma advenediza*' baldin bada zein etorrikako dira lehenengo aldiz hori esatera bultza zezaketen horiek hizkuntzaren atetikako historiari gagozkiola? Noizkoak? Kristautasuna zabaldu zutenak? Galde honek ez du esan nahi etimologia posible ez denik.

Azkue-k bere hiztegi nagusian kontu hau hitzak duen lehenengo elementuaren azken iturrira jo gabe erabakitzen du: "*erdera* (B-l-m-mu, G-and-bid-ori), —dio—, según moda extranjera, á la manera de los extraños. Se usa entre personas mayores hablando de pañuelos y mantones de mujer y de pantalones de hombres. De esta acepción, que es la obvia y natural, ha venido á significar por extensión "lengua extraña". *Zapiak erdera ipiñi* (B), poner mantones á la charpa, conforme á la extraña moda. *Erderazko kaltzak* (B-1, G-bid-ori), pantalones á la moderna, de botonadura vertical. *Euskerazko kaltzak* (B,G), pantalones de botonadura horizontal".

Euskerazko frakak esatea eusteko moduari begira dagoela ere seinlatu da eta formaren aldetik ez dago eragozpenik, cfr. D. Etxenagusia, *op. cit.*, *Euskera XX* (1975), 261 orr. Ikus Aita Kandido Izagirre-ren hiztegia: "*éuskerasko frákaak*: tenían un botón en la cintura y por bragueta tenían una tapa de tela que levantaba y se sujetaba con 3 botones en la cintura (P. Urc.)" (24). Hiztegi horretan, ordea, ez da erderazkorik agertzen. Azentua haseran du *éuskerasko* formak, hizkuntzaren izenaz ari ginela esan dugun bezala. Baina ez dago eragozpenik *eutsi* partizipioaren esan nahi eza-gunari loturik egon daitekeela onhartzeko ere. Ezin esan dezakegu absolutoki, ordea, *éuskara* hitza forma berberaren lehenagoko esan nahi batetik ezin etor daitekeenik, **enau(t)si* batetik *eusi* / *ehüsi* / *heusi* gutxienez sortu baldin badira. Edozein modutan ere konbergentzia baten aurrean gaude.

IX

Argi dago *euskara* hitza -s- duela izkribatu behar dugula. Hala erabili izan dute autore klasikoek eta orain ere euskaldunok edonon horrela darabilgu. Autore euskaldun baten edo besteren kakografiak ez dira gogoan hartzekoak eta zuzen dagoena indartu besterik ez dute egiten. Gainera autore bizkaitar batzuenak hitz egitean -s- eta -z- ondo ez bereiztetik datoz, hainbat denbora dela biak -s- bezala ahoskatzen baititugu.

Etimologiak ere leku berera gakartza. Norbaitek, ordea, galde egin dezake: eta nola erabili behar da *Euzkadi*? Baina hori ez da nire kontua. Argi eta garbi dago gaizki eraturikako hitza dela, oinharri labanean, eta *euzko* bera ere historia zaharrari begira *flatus vocis* bat besterik ez dela. Hala ere Humboldt-ek *eusko* asmatu zuen bere teoretarik bat esplikatzeke, Arana Goiri-k baino urte asko lehenago.

Niretzat egun *Euzkadi* edo nahi baldin bada *Euskadi* arma bat besterik ez da eta arma horren bidez eskuratu behar

---

(24) *El vocabulario vasco de Aránzazu-Oñate y zonas colindantes*, compilación del P. Cándido Izagirre O.F.M. Edición preparada por el P. Fr. Luis Villasante O.F.M., *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"*, IV (1970).